

РОЗДІЛ 6

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА: ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА ОЗБРОЄННЯ

Упродовж XIII – на поч. XIV ст. Галицько-Волинська держава була однією із вирішальних геополітичних сил Сходу Європи. За правління князя і згодом короля Данила Романовича (*1201–†1264) Руське королівство змогло зберегти свої стратегічні позиції в регіоні навіть під тиском нової геополітичної сили – монголів¹. Згодом, за правління Данилового сина Лева Даниловича (*бл. 1225/1229 – †бл. 1301), держава перебувала на піку територіального розширення. Князь не лише утримував свою владу в умовах постійного сусідства з Ордою, а й зумів активно використовувати ординців у своїх військово-політичних інтересах². Він розширив свої володіння аж на Люблінську землю та Закарпаття і претендував на володіння в литовських та польських землях³.

Немає сумніву, що військова потуга була однією з головних запорук розвитку Галицько-Волинських земель княжої доби, їхньої суб'єктності та місця на геополітичній арені.

Основою княжого війська була місцева васальна або боярська дружина. Це була наймалочисельніша, але водночас найефективніша частина війська. Варто зауважити, що військо Галицької землі значно відрізнялось, адже тамтешнє боярство, яке відзначалося значною самостійністю, могло виставляти на поле бою власні невеликі боездатні загони⁴.

На Волині служба дружинників була спадковою. Головними військовими одиницями були «списи», що складалися з декількох

¹ Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. С. 492–494.

² Там само. С. 497–501.

³ Там само. С. 497.

⁴ Войтович Л. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2017. Т. 27. С. 228–244.

воїнів і водночас зводились у «стяги»⁵, а на полі бою – в полки. Варто погодитися з Лонтієм Войтовичем, який зіставляв літописні поняття «детські», «отроки» та «гриді» з етапами «рицарської науки» західних візаві⁶.

І дійсно, княжим дружинам на Волині і боярським стягам у Галицькій землі були притаманні всі головні ознаки західного рицарства.

Насамперед княжа дружина співвідносна з рицарством у військово-технологічному аспекті. Комплекс озброєння княжих дружинників-вершників, а саме «Ўроужники» або «штроки ўроужныи»⁷, розвивався в руслі т. зв. рицарського мілітарної технології, а тому принципово не відрізнявся від західних рицарів⁸.

Дещо складніша ситуація у встановленні певних поведінкових паралелей та зіставленні у практиці символічних жестів між боярами Русі і рицарством на Заході. Як і в Європі, на Русі існувала практика судових поєдинків і можливо навіть турнірна традиція. Зокрема, літописний термін «игра», згаданий книжником у 1245 р., прийнято зіставляти з рицарськими іграми зі списками⁹.

У цьому ж контексті варто згадати про знаменитий епізод із чеської кампанії Данила Романовича у 1253 р., коли король отримав від нобіля Гербурта в подарунок меч, як свідчить літописець,

⁵ Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2006. № 571: Держава та армія. С. 89–90.

⁶ Там само. С. 89.

⁷ Федорук А. «Danielem regem Russiae et filios eius»: військова діяльність у великих битвах періоду війни за «австрійську спадщину» 1246–1278 рр. *Colloquia Russica*. Івано-Франківськ; Краків, 2017. Сер. 2. Ч. 3: Данило Романович і його часи. С. 230.

⁸ Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах: інструменти, концепції та практики збройної боротьби: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2011. С. 10–11.

⁹ Меренюк Х. Військова «игра» в Русі: термінологічні та джерелознавчі питання. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів. Вип. 38. С. 41–52; Mereniuk. «Tournaments» and «Games» in Rus': tradition or single mentions? *Проблеми історії війн і військового мистецтва* / за ред. Л. В. Войтовича. Львів, 2021. Вип. 3. С. 57–68.

у знак підданства та покори¹⁰. Епізод свідчить про те, що Русь і її противники, у цьому випадку західні рицарі, перебували в одній комунікативній системі, розуміли і використовували однакові жести. На Волині знали і посвяту у рицарі, за аналогією з подібними жестом у західному феодальному середовищі. Зокрема, у 1149 р. згадано «опасання сьни боярски мечемъ» біля Чемерина як перехід із молодшої дружини в повноцінний статус дружинника¹¹. Тут так само можна згадати неодноразове фігурування мечя як матеріального виразника і символу рицарсько-боярського стану, як він часто фігурує на сторінках Галицько-Волинського літопису, де мечем орудують навіть малолітні князі.

Надзвичайно яскравий епізод, коли галицькі бояри не захотіли ділити владу з матір'ю малолітніх ще Данила та Василька і вигнали її з міста. Юний на той момент Данило, після спроби шумавинського тіуна Олександра вхопити за вуздечку його коня, замахнувся на нього мечем: «Галичанѣ же въгнаша Даниловою . мѣрь изъ Галича . Даниль же . Не хотѣ . встави мѣри своеи и плакашеса по неи . младѣ сѣи и приѣхавъ Шлемскѣмъ тивоунѣ Шюмавиньскѣи и а и за поводѣ . онѣ же измокѣ мечѣ та его . и пота конѣ его подѣ нимѣ . мѣи же вѣземѣ мечѣ из роукоу . Оумолившѣ его . встави в Галичи»¹². Епізод може свідчити не лише про носіння мечів у побуті, а й про побутування спеціальних дияччох вѣрѣцѣх цѣї зброї.

Дослідники-зброєзнавці неодноразово звертали увагу на технологічну спільність середньовічних військ Русі і Європи. Тому слід детальніше розглянути головні елементи комплексу озброєння і бойове спорядження. Головним матеріальним атрибутом рицаря-дружинника, як вже було зазначено, є меч.

¹⁰ Козак С. Лицарське непорозуміння: до трактування випадку із подарованим мечем під час опавської кампанії Данила Романовича у 1253 році. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2021. Вип. 3. С. 7–88; Паршин І. «Присла Данилови мечѣ и покорение свое»: трактування одного рицарського жесту у літописі та сучасній історіографії. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2021. Вип. 3. С. 69–77.

¹¹ Терський С. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI – перша половина XIII ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2013. № 752: Держава та армія. С. 5.

¹² Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей / под ред. А. Шахматова. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. Стлб. 272.

Насамперед доцільно зауважити, що меч був надзвичайно технологічно складним виробом. Його неможливо виготовити без залучення складних ковальських прийомів гартування, відпуску, цементації та ін.¹³, що майже унеможливлювало кустарне виробництво чи значну кількість його осередків.

Мечі переважно кувалися з використанням сталі¹⁴, яка в реаліях побутування сиродутного процесу відновлення заліза¹⁵ коштувала надзвичайно багато, що робило мечі дуже дорогими виробами.

Аналізуючи археологічні знахідки мечів, варто зауважити, що їх можна умовно розділити на мечі імпортні, які містять відповідні клейма (клинкову епіграфіку), та мечі загальноєвропейської комплектації¹⁶. Це прямо свідчить про розвиток тут цієї зброї в загальноєвропейському руслі.

Розглядаючи знахідки мечів з історичних меж Волині, дещо виокремлюється унікальна знахідка з княжого Дорогобужа, на якій слід зупинитися (рис. 1). Меч належить до типово каролінзьких мечів, притаманних для раннього середньовіччя, натомість виявлений він у будівлі кін. XII – поч. XIII ст.¹⁷. Це разом із наявністю срібної трубки на хвостовику клинка, прикрашеної рослинним орнаментом у техніці черні, та перехрестя, інкрустованого сріблом¹⁸, дає змогу припустити, що меч певний час передавався з покоління у покоління. Найімовірніше, це була сімейна реліквія якогось боярського або дружинного роду.

Віддалено подібним (пишністю оздоби) є пізніший меч із Садова, клинок якого був інкрустований золотом і, на думку Святослава Терського, був «поза сумніву князівським»¹⁹ (рис. 1).

¹³ Буковський І. В. Деякі технологічні особливості виготовлення середньовічного меча. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 139(1) С. 142–146.

¹⁴ Войтович Л. Чи були мечі харалужні? *Вісник Інституту археології*. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. Вип. 2. С. 75.

¹⁵ Кучинко М. Металургійно-ковальське ремесло у Волинській землі княжої доби. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2001. № 10. С. 80.

¹⁶ Терський С. Меч у Галицькому та Волинському князівствах... С. 7.

¹⁷ Прищепа Б. Дорогобуж на Волині у X–XIII ст. Рівне: ПП ДМ, 2011. С. 168–169.

¹⁸ Там само. С. 168–169.

¹⁹ Терський С. Меч у Галицькому та Волинському князівствах... С. 9.

Проте у XII–XIII ст. на Волині вже домінували т. зв. романські мечі з подовженим перехрестям та руків'ям²⁰. Такі мечі були дещо краще пристосованими для нанесення важких амплітудних ударів під різними кутами, а порівняно видовжене перехрестя повинно було захищати руку від уражень.

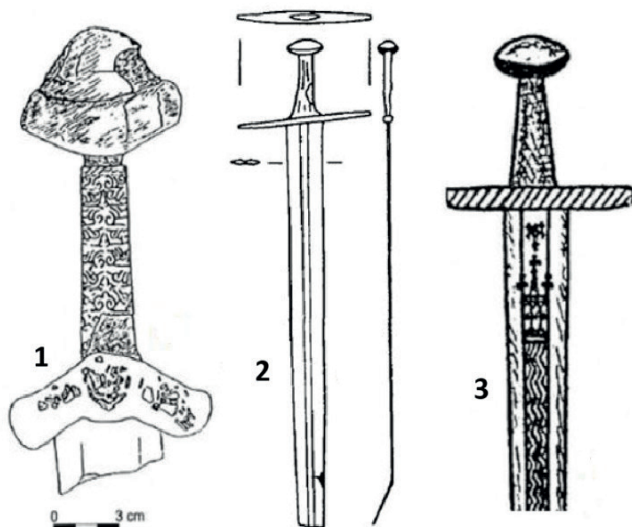

Рис. 1. Мечі з Волині: 1. Дорогобуж (за Б. Прищепою); 2. Городок над Бугом (за Й. Кушнієм); 3. Садів (за М. Кучінком)

Характерним зразком такого меча XII – поч. XIII ст. є підписаний меч із клеймом **+INHOMEFE CT+ +INGELIIRM EFCIT+** із поховання воїна в Грудку над Бугом, що належить до типу XI, за Евартом Окшоттом²¹ (рис. 1). Подібний клинок із дещо іншим клеймом зберігається у Львівському історичному музеї, його походження остаточно невідомо²². Такі мечі прийнято пов'язувати

²⁰ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Москва; Ленинград, 1966. Вып. 1 Мечи и сабли: IX–XIII вв. С. 52.

²¹ Kuśnierz J. Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyńia) we wczesnym średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków; Sanok, 2006. Vol. 2. S. 91–95.

²² Палий Л. Меч группы «INGELRI»: інтерпретація надписей на

із до кінця не встановленими зброярськими осередками в басейні р. Рейн²³.

Найімовірніше, зі змінами конструкції меча, яка відбулась у XII ст., пов'язаний сплеск виробництва статусних бронзових елементів гарнітуру меча та інших елементів озброєння.

У XII–XIII ст. виявом місцевого декоративно-ужиткового мистецтва стає побутування бронзових литих елементів ефесу мечів, типи I–II, за Анатолієм Кірпи́чниковим. Такі елементи можуть бути як результатом впливу балтійської культури за посередництвом торгівлі та трофеїв, так і спільною рисою зброярства на Сході Європи²⁴. Упродовж високого середньовіччя, як і в попередній період, продовжується використання бронзових статусних наконечників піхов, на прикладі яких чітко простежується вплив балтійської декоративно-ужиткової традиції²⁵.

Подібно до згаданих вище наконечників піхов, статусним виробом були литі бронзові булави типів III і IV, за А. Кірпи́чниковим²⁶. Верхів'я таких булав відливались із бронзи в роз'ємних формах, опісля їх обважували свинцем. У XII ст. такі вироби виготовляли майстри-бронзоліварники Києва²⁷, і вже наприкінці століття місцеве виробництво налагодили майстри Галицької землі. Відомо про знахідку напівфабриката такої булави із залишками обпаленої глини та прикипілими частками бронзи з городища Галиця (літописний Кучелмин) (рис. 2), яку Сергій Пивоваров датував другою

клинке и поправки в датировке. *Історія давньої зброї. Дослідження 2018: Збірник наукових праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції (м. Київ, 12–14 червня 2018 р.).* Київ, 2020. С. 262–277.

²³ Палій Л. Мечі зброярень Ulfberht та Ingelrīi на території Київської Русі. *Проблеми історії війн і військового мистецтва* / за ред. Л. В. Войтовича. Львів: 2018. Вип. 1. С. 92.

²⁴ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вип. 1. ... С. 53.

²⁵ Терський С. Меч у Галицькому... С. 10–12.

²⁶ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников.* Е1–36. Москва; Ленинград: Наука, 1966. Вип. 2. Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. С. 51; Козак М. Булава як елемент озброєння воїна Галицького та Волинського князівств у XI–XIV століттях. *Проблеми історії війн і військового мистецтва* / за ред. Л. В. Войтовича. Львів, 2018. Вип. 1. С. 55.

²⁷ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Копия, сулицы, боевые... С. 51–52.

половиною XII ст.²⁸. Знахідка вказує на те, що в Галицькій землі місцеві майстри виготовляли такі булави щонайменше на пів століття раніше, ніж було прийнято думати²⁹.

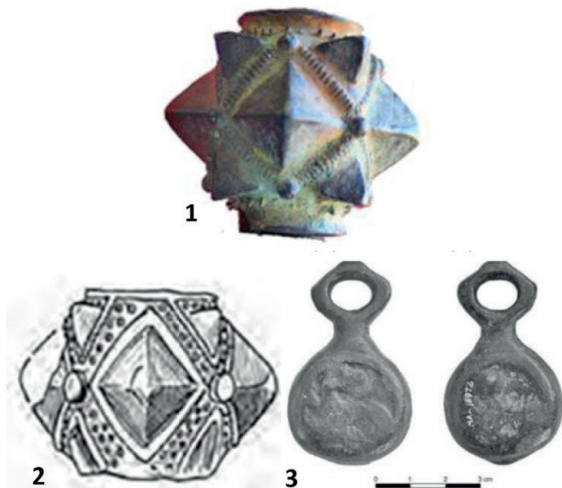

Рис. 2. Декорована ударна зброя княжих часів: 1. Булава з Крилоса (фото автора); 2. Булава з Галиці на Буковині (за С. Пивоваровим); 3. Тягарець кістнені з Крилосу (фото Р. Лівиха)

Декоровані булави поєднували в собі утилітарну та бойову функції. Як уже зазначалось, неможливість прикрасити нові форми романських мечів, які вже були оснащені тонкими і видовженими перехрестями та навершнями, змусило бояр і дружинників шукати нові матеріальні виразники статусу. Це зовсім не свідчить, що меч якимось чином втрачав свій статус як атрибут стану. Парадні ж булави, вочевидь, носили на поясі, як і меч, вони здалеку мали відображати майновий і суспільний статус власника.

Цікаво, що виготовлені в роз'ємних формах булави (як і напевне бронзові елементи гарнітуру мечів) були серійними, і їхня

²⁸ Пивоваров С. В. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2012. № 724: Держава та армія. С. 33.

²⁹ Кирпичников А. Н., Медведев, А. Ф. Вооружение. Древняя Русь: Город, замок, село / ред. Б. А. Кольчина. Москва, 1985. С. 331.

форма наслідувалася далеко від місця відливу першого зразка шляхом зняття воскових форм із привізного первинного виробу³⁰. Таким чином, форма копійованих зразків спрощується щодалі від місця виготовлення першого оригінального зразка чи серії предметів. Якщо литі парадні булави виготовляли місцеві майстри, то про решту бронзових елементів з упевненістю так сказати не можна. Але не слід виключати місцеве копіювання.

Картографія бронзових булав княжої доби, яку здійснили Анатолій Кіричников і згодом Максим Осипенко, показала, що найімовірніше терени сучасного Заходу України були місцем виготовлення значної частини цих виробів³¹. Комплекс парадної зброї доповнювали кистені, які відрізнялись від булав тим, що їхня бойова ударна частина кріпилася на гнучкій мотузці або ланцюгу.

Кистені, подібно до булав, можна поділити на утилітарні бойові та парадні декоровані зразки. На останніх варто зупинитися детальніше. Унікальним зразком є тягарець кистеня зі с. Зеленче на Тернопільщині (на сьогодні імовірно втрачений) (рис. 3). Імовірний інв. № ЛІМ ІІІ3045 або ЛІМ КР29397ІІ, проте зараз під цими номерами зберігаються інші предмети³². Тягарець заввишки всього 7,2 см виготовлено із залученням складних спеціальних технологічних прийомів. Залізний корпус покрито черню та срібною інкрустацією і обважено свинцем. Завдяки попередній підготовці залізної поверхні, заповненої черню, простір між смугами нанесеної в канавці срібної інкрустації створював доволі тривку до ударів поверхню³³. Цікаве поєднання суто бойової зброї і мистецького витвору.

³⁰ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва; Ленинград, 1948. С. 458; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вип. 2. ... С. 51–52; Колчин Б. А. Ремесло. Древняя Русь. Город, замок, село. *Археология СССР*. Москва, 1985. С. 263.

³¹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вип. 2. ... Рис. 11; Осипенко М. С. Давньоруські зіркоподібні навершя булав з колекції Національного музею історії України. *Археологія*. Київ. 2019. № 1. Рис. 5.

³² Терський С. В. Кистень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 784: *Держава та армія*. С. 4.

³³ Там само. Таб. 2:4; Володченко З. А. К вопросу о технике черни на Руси. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. ЛІІ. Москва: Наука, 1953. С. 10–16.

Рис. 3. Кістень із Зеленчі (фото (зліва) – А. Кірпічніков, рис. (справа) – З. Володченко)

Не менш цікавою є знахідка імовірно іграшкового (судячи з розмірів) кістеня поч. XIII ст. із Городка над Бугом, пишно декорованого композицією розквітлого хреста, серед чорного орнаменту з трикутників і волют³⁴. Подібний сюжет «пророслого хреста» чи «дерева життя» часто фігурував у декорі наконечників піхов мечів у вигляді центральної пальмети, які мали функцію оберега³⁵. Значна частина властивих грушеподібних тягарців із врізним орнаментом імпортувалася з Подніпров'я³⁶. Бронзовий тягарець кістеня другої половини

³⁴ Терський С. В. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах... С. 10; Kotowicz P. N. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze polski. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności. Sanok: Muzeum Historyczne w Sanoku, 2006. Vol. 2. S. 59.

³⁵ Кулаков В. И. Наконечники ножен прусских мечей эпохи викингов: происхождение и семантика изображений. *Ученые записки Казанского университета. Серия: гуманитарные науки*. Казань, 2021. Т. 163. Кн. 3. С. 151–163.

³⁶ Терський С. В. Кістень у Галицькому... С. 9–10.

XII ст. (?) із Крилосу містить властивий орнамент у вигляді птаха або дракона (див. рис. 2), який, на думку Родислава Лівиха, зіставимий із рельєфом із зображенням дракона Успенської церкви в Галичі³⁷.

У XIV ст. меч у галицько-волинських землях продовжує розвиватись у руслі західних тенденцій. Репрезентативна колекція знахідок мечів XIV–XV ст. з околиць Белза (рис. 4) засвідчує побутування тоді імпортованих клинків європейської роботи (із майстерень південнонімецького м. Пассау), натомість елементи ефесу цілком могли виготовлятися в місцевих монтажно-ремонтних майстернях³⁸.

Рис. 4. Руків'я меча з околиць Белза (фото С. Терського).

Донедавна домінувала думка про значне побутування шабель на озброєнні волинських і галицьких дружин. Хоча знахідки шабель із Заходу України відомі ще з раннього середньовіччя, їх незіставимо менше, ніж мечів. Єдина згадка про шаблю в Галицько-Волинському літописі, коли ця зброя фігурує в руках у князя Данила

³⁷ Лівох Р. Галич. Середньовічний біяк кистеня з драконом із Крилоса. *Давній Галич*: зб. наук. праць / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2022. Вип. 7. С. 28–34.

³⁸ Терський С., Стрельченко О. Мечі з Белза в збірці Львівського історичного музею. *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*: зб. наук. праць. Київ, 2017. С. 423–442.

Романовича в ході дипломатичної зустрічі в Пожоні, не відображає жодних змін у тодішньому комплексі саме клинкової зброї³⁹.

Хоча, без сумніву, вона цікава щодо відтворення змін в озброєнні, що зазнало волинське військо після монгольської навали: «Нѣмци же диващеса шроужью Татарьскомоу бѣша бо кони в личинахъ . и в коярѣхъ кожаныхъ . и людѣ во царыцѣхъ . и бѣ полковъ его свѣтлость велика . ѿ шроужья блистающаса . самъ же ѣха подлѣ корола . по шбычаю Роускоу I бѣ бо конь под нимъ дивленію подобенъ . и сѣдло ѿ злата . жъжена . и стрѣлы и сабла златомъ оукрашена . иными хитростями . ѿкоже дивитиса . кожихъ же шловира Грѣцького . и кроуживъ златыми плоскими шшитъ . и сапози зеленого хѣза шити золотомъ Немцем же зрачимъ много диващимса речі емоу король не взалъ быхъ тысѣще серебра за то шже еси пришель . шбычаемъ Роускимъ шцѣвъ своихъ . и просиса оу него въ станъ . занезной бѣ великъ . днѣ того шнѣ же ѿ и за роукоу . и веде его в полатоу свою . и самъ соволочашеть еѣ . и шблчашеть и . и во порты своѣ . и такоу чѣтъ творашеть емоу . и прииде в домъ свои»⁴⁰.

Тут варто згадати найновіше текстологічне дослідження пам'ятки, яке здійснив колектив київських дослідників, який очолив Олексій Толочко. На їхню думку, знаменитий епізод зустрічі Данила з Белою IV і німецькими послами поблизу Пожоні у 1252 р. є неодноразово відредагованим і переповненим пізнішими вставками з перекладних творів, таких як «Хроніка Малали» та «Александрія»⁴¹. Дослідники вказують, що пасажі з описом пишно оздобленого одягу озброєння князя Данила Романовича є пізнішими вставками, а одяг і спорядження князя «видається нереалістичним в умовах воєнного походу»⁴². Усупереч авторам, які вважають, що «надлишковість і недоречність» описаного в епізоді костюму князя вказує на те, що опис не є «фотографічною замальовкою»⁴³, доцільно наголосити на

³⁹ Козак М. І. Шабля як наступальна зброя і війський символ у Галицькому і Волинському князівствах у XI–XIV ст. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2022. Вип. 37. С. 303–319.

⁴⁰ Ипатьевская летопись... Стлб. 814–815.

⁴¹ Галицько-Волинський літопис: текстологія / за ред. О. П. Толочка. Київ: Академперіодика, 2020. С. 428–441.

⁴² Галицько-Волинський літопис... С. 429.

⁴³ Там само. С. 429.

напрочуд реалістичному описі згаданого в епізоді озброєння. Зокрема, йдеться про шкіряні «татарські» обладунки, розглянуті в записках папського легата Джованні да Плано Карпіні, який навіть детально описав процес виготовлення такого «бюджетного» оснащення⁴⁴.

Подібний обладунок бойового коня бачимо на східних мініатюрах XIV ст., що зображають монголів⁴⁵. Відомі навіть археологічні знахідки кінської бойової личини⁴⁶.

Суттєвим, на мою думку, аргументом на захист автентичності епізоду є свідчення латиномовного джерела – листа чеського короля Пшемисла II Оттокара до Папи Олександра IV, де він згадує, що у битві під Кресенбрунном 1260 р. проти нього на боці угрів виступив «король Русі» Данило зі синами і союзними татарами⁴⁷. Аналізуючи джерело, Л. Войтович зауважив, що ординці не могли брати участь у цій битві, оскільки Данило на той момент був для них політичним емігрантом, який уникнув покарання. Окрім того, розпорощенню сил не сприяла політична ситуація в Орді⁴⁸. Відтак у джерелі згадано не ординців-союзників, а все ще переозброєних на монгольський зразок дружинників Данила Романовича, яких європейці вкотре сприйняли за татар. Не мав би викликати недовіри і згаданий в епізоді мотив блиску зброї, який, на думку того ж колективу дослідників, має хронографічне походження та зафіксований в «Історії Іудейської війни Іосифа Флаві»⁴⁹. Серед зразків середньовічного озброєння, зокрема захисного спорядження, значна частина була мистецько оформлена. Деякі з предметів захисного спорядження мали сяяти на сонці. Окрім деяких декорованих елементів

⁴⁴ Рубрук Вильгельм, Карпини Иоанн Плано. История Монголов. Путешествие в восточные страны. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1911. С. 27–28.

⁴⁵ Козак М. «Нѣмци же дивашесѧ шроужью татарьскомоу»: яку зброю описував літописець в епізоді зустрічі в Пожоні та яке її походження? *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2022. Вип. 67. Іл. 4.

⁴⁶ Кирпичников А. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36, Москва; Ленинград: Наука, 1973. С. 56–67.

⁴⁷ Федорук А. «Danielem regem Russiae...». С. 234.

⁴⁸ Войтович Л. Останні роки короля Данила Романовича. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. Львів, 2011. С. 104.

⁴⁹ Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 436.

наступальної зброї, це предмети захисного спорядження, зокрема шолом.

У зброезнавстві існує певна проблема щодо етнічної ідентифікації, атрибуції та хронології речових знахідок захисного спорядження, зокрема шоломів. Проте є низка доволі показових зразків, які можна пов'язати з історичними Галицькою та Волинською землями.

Найімовірніше, за княжої доби у Галицько-Волинських землях побутували різні типи шоломів, як західного, так і східного походження, або такі, що були виготовлені за привізними зразками. Можна припустити, що місцеві майстри-шоломники з раннього середньовіччя перейняли сферо-конічну форму хозарських шоломів типу «Чорна Могила»⁵⁰ чи використовували привнесені взірці.

Серед матеріальних знахідок шоломів важко виокремити ті, які належали військам Романовичів. Тут варто найперше зауважити взірець типу IV, за А. Кіпрічниковим, із поховання «Хургішца» у Ватра Молдавіце (північ Румунії)⁵¹. Відомий історик мистецтва Михайло Горелик, на підставі наявності на шоломі таушування золотом у східнохристиянському стилі (рис. 5) і, можливо, географічної близькості знахідки, припустив походження виробу з придворної зброярні Данила Романовича⁵². Звернімо увагу і на віддаленіші зразки подібного типу шоломів. Цілком позолочений шолом цього ж типу виявлено у знаменитому Чингульському кургані. Прикметно, що наявність знахідки сукупно із рештками шовкового одягу, шаблі та лучного набору одразу ж викликала паралелі з розглядуваним літописним епізодом⁵³. Із Городища біля Шепетівки походить унікальна знахідка бойової антропоморфної личини (маски для захисту обличчя)⁵⁴.

⁵⁰ Прищепя Б. Шолом воїна княжої доби з Дорогобужа. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю*: наук. зб. Луцьк, 2009. Вип. 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції (м. Луцьк, 24–25 березня 2009 р.). С. 34–37.

⁵¹ Spinei V. *Moldova în secolele XI–XIV*. București, 1982. P. 195. Fig. 36; Негин А. Е. Шлем из Городца. *Нижний Новгород*: Издательство ННГУ им. Н. И. Лобачевского, 2013. С. 19–20, 29.

⁵² Горелик М. Армии монголотатар X–XIV вв. *Воинское искусство, оружие, снаряжение*. Москва: Восточный горизонт, 2002. С. 77.

⁵³ Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я. Половецкий комплекс Чингульського кургану. *Археологія*. 1986. Вип. 53 С. 32.

⁵⁴ Кирпичников А. Н. Вооружение древнего «Изяславля». *Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии*.

На сьогодні генеза таких предметів не є до кінця встановлена, адже вони відомі як і з Константинополя, так і з поховань степовиків⁵⁵. Городищинська знахідка, ймовірно, імпортна і належала представнику боярської еліти.

Унікальним, на мою думку, є шолом із елементами напівмаски з житла XIII ст. княжого Дорогобужа⁵⁶. Цей виріб, через дещо примітивнішу форму, ніж інші шоломи подібного типу, та відсутність декору, може бути шоломом рядового дружинника, що водночас може свідчити про місцеве виробництво (рис. 5).

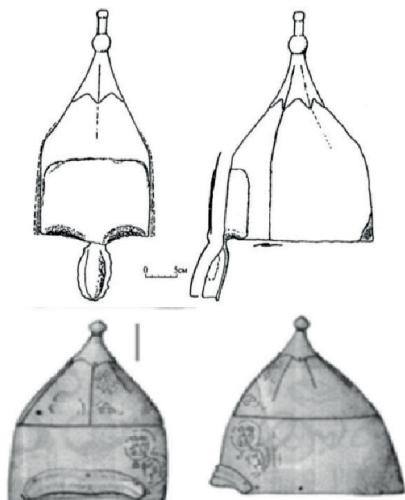

Рис. 5. Вгорі: шолом із Дорогобужа (за Б. Прищепю); внизу: шолом із Варта Молдавіце (за В. Спінеї)

Санкт-Петербург, 2020. Т. 1: Материалы раскопок М. К. Каргера 1957–1964 годов в исследованиях 1960–1980-х годов. С. 95–96.

⁵⁵ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Москва; Ленинград: Наука, 1971. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. С. 32; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. С. 80–88; Nicolle D. *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350: Islam, Eastern Europe and Asia*. London, 1999. P. 37–38, 356.

⁵⁶ Прищепа Б. Шолом воїна княжої доби з Дорогобужа. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: зб. наук. пр. XXX Всеукр. наук. практ. історико-краєзнавчої конференції* (м. Луцьк, 24–25 березня 2009 р.). Луцьк, 2009. Вип. 30. С. 34–37.

Виблискувати на сонці могли не лише шоломи, а й увесь обладунок, який станом на XIII ст. пережив значний поступ свого розвитку⁵⁷. Кольчуга, яка була головним натільним обладунком попередні кілька століть, поступається пластинчатим системам.

У літописі знаходимо яскраве свідчення використання таких пластинчатих систем на озброєнні князів і їхніх дружин. Так звані «бронь дощатые», згадані серед майна, яке віддав князь Володимир Василькович у 1287 р. за с. Березович «Садовое еи Сомино же далъ есмь кнагинѣ свое . и манастирь свои Апѣлы же создахи и своею силою . а село есмь коупилъ . Березовичѣ . оу Ръевича оу Давыдовича . Фодорка Г . а далъ есмь на немъ . ѿ . гривень коунъ Д а . ѿ . локоть . скорлата Е . да Ж бронѣ дощатые . а тое далъ есмь ко»⁵⁸.

Із цієї згадки видно, що йдеться про коштовний обладунок, який можна використовувати як грошовий еквівалент. Варто погодитись із Володимиром Гуцулом, який вважає, що тут йдеться про «дрібніші деталі рицарського гарнітуру»⁵⁹, тобто елементи захисту кінцівок, поножі та наручі. Зауважмо, що коштовність пізніх металевих систем бронювання пояснює, чому після спустошення водчини Романовичів на Волині було здійснено переоснащення дружин обладунками монгольського зразка.

Але після згаданої битви біля Крессенбруна 1260 р. у нас немає свідчень про подібний обладунок військ Романовичів. А печатки галицько-волинських володарів першої половини XIV ст. відображають уже цілком вестернізований комплекс озброєння⁶⁰ (див. рис. 6).

Відтак захисне спорядження дружинників Данила Романовича дійсно могло сяяти на сонці, що викликало відповідний емоційний ефект. А впродовж 50–60-х років XIII ст. особисті дружини Романовичів носили здешевлені монгольські зразки шкіряних або комбінованих обладунків.

⁵⁷ Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Лєвом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. № 571: *Держава та армія*. С. 90.

⁵⁸ Ипатьевская летопись... Стлб. 904.

⁵⁹ Гуцул В. Рицарі Данила Романовича... С. 85–86.

⁶⁰ Козак М. Військова справа Королівства Русі у сфрагістичних джерелах XIII–XIV ст. *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації* / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2020. С. 282, 284.

Таким чином, опис зустрічі Данила з союзниками 1252 р. корелює з низкою інших джерел і відображає реальні зміни в комплексі озброєння волинських військ.

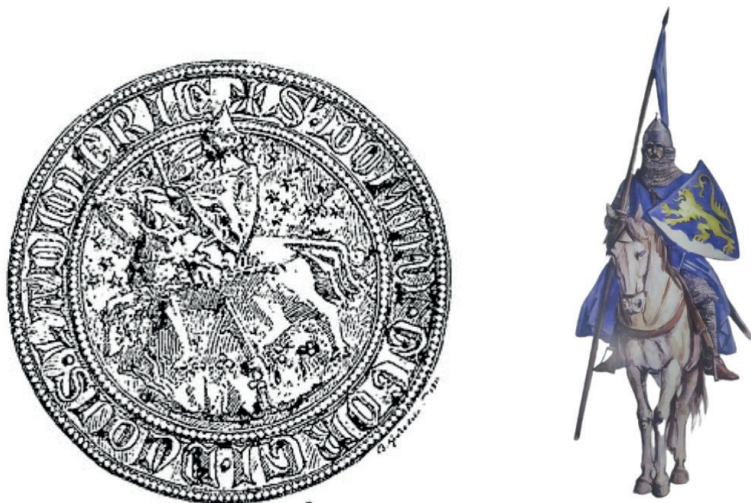

Рис. 6. Ліворуч: печатка Юрія II Львовича (рис. М. Грушевського); праворуч: вершник Галицько-Волинських земель XIII ст. (малюнок С. Шаменкова)

Більше питань викликає опис озброєння і одягу самого князя. Тут цікавим видається не лише нереалістичність спорядження «в умовах воєнного походу»⁶¹, а єдина для Галицько-Волинського літопису згадка шаблі.

Описані в аналізованому тексті літопису предмети – стріли, шабля, сідло тощо – є типовими атрибутами воїнського стану і влади у кочових народів, зокрема монголів. Це разом із практикою дарування ханом статусної зброї та одягу упродовж включення в монгольську владну ієрархію дало нам підстави обережно припустити, що ці предмети могли бути подаровані князю в умовах його поїздки в Сарай у 1245 р.⁶² Данила відтак було включено в систему

⁶¹ Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 429.

⁶² Козак М. «Нѣмци же диващєся шроужьѹ татарьскомоу»... С. 9.

монгольської ієрархії; разом із монгольською верхівкою він пив «чорний кумис» і святкував монгольський новий рік⁶³.

Літописець із політичних міркувань не міг розкрити походження предметів. Окрім того, залежність Галицько-Волинського князівства від монголів, на відміну від інших князівств, була умовною⁶⁴.

Детальність опису спорядження дружинників і такий детальний елемент, як обладунок бойових коней, що перегукується як з археологічними та іконографічними, так і з писемними свідченнями, вказує на те, що літописець таки був знайомий із реальними зразками озброєння, які відобразив у тексті.

Все ж, головною утилітарною зброєю рицаря був спис, який, згідно з рицарською мілітарною технологією, використовували кінно, міцно затиснувши під пахвою⁶⁵. Часто ці списи ламалися під час сутички, після чого в хід ішли мечі та булави.

Яскраві свідчення про застосування військами Романовичів таранного удару знаходимо в Галицько-Волинському літописі, особливо в описі битви біля Ярослава 1245 р.: «...крѣпко копьем же изломившимся ꙗко ѿ грома трѣснование быс и ѿ обоихъ же мнози падше с конии оумрош. ... копьемъ сътче и и вогроуженоу бывшоу в немь»⁶⁶.

Відтак, у середині XIII ст. військо Романовичів зазнало певних змін як в організації, так і в складі. Упродовж т. зв. військових реформ Данила Романовича та його наступників було впроваджено згадані шкіряні обладунки вершника і коня, зроблені за монгольським зразком⁶⁷. Найімовірніше, подібні орієнтальні процеси стосувалися винятково захисного спорядження, масове виробництво якого потребувало залучення значного ремісничого потенціалу. Шкіряні і комбіновані з металевими вставками обладунки вершника та бойового коня, які використовували монголи, були набагато

⁶³ Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2019. Вип. 2. С. 74.

⁶⁴ Ігнатов Т. Держава Романовичів і Володимирське князівство: корона та ярлик. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, 2021. Вип. 3. С. 89–94.

⁶⁵ Гуцул В. Рицарі Данила Романовича... С. 79–80, 82–84.

⁶⁶ Ипатьевская летопись... Стлб. 803–804.

⁶⁷ Войтович Л. Реформи армії князями... С. 90–91.

дешевшими за традиційні кольчугу та пластинчатий обладунок. Вже у XIV ст. обладунок волинського дружинника більше тяжіє до західних аналогій.

Яскравими візуальними виразниками комплексу озброєння дружинника Королівства Русь є зображення воїнів із печаток останніх галицько-волинських правителів. Зокрема, на печатці Юрія Львовича (див. рис. 1) бачимо кінного рицаря з характерним трикутним щитом, невеликий розмір якого вказує на значний поступ у розвитку тоді натільного обладунку⁶⁸. Проте на зображеній печатці щит вміщує в собі геральдичного лева, тому його утилітарну функцію слід піддати сумніву.

На печатці Лева Даниловича зображений спішений вершник (?) із невеликим щитом із центральним повздовжнім виступом (т. зв. павезка). Така форма щита сформувалася з кінця XII ст. на польсько-русько-балтійському пограниччі⁶⁹.

Книжник Романовичів неодноразово вказує на те, що волинські дружини були цілковито захищені обладунками, були у «свѣтлымъ оружьемъ»⁷⁰, «и бѣ полковъ его свѣтлость велика ѿ оружья блистающаса»⁷¹, «щитѣ же ихъ ѿко зара бѣ . шоломъ же ихъ ѿко сѣнцю восходящюу»⁷².

Зауважмо, що щит був не тільки елементом захисного спорядження, але й орієнтиром для воїнів, давав змогу розрізняти: свій-чужий. Тут можна згадати хоча б т. зв. «черлені щити», які згадані в «Слові о Полку Ігоревім»⁷³. Без сумніву, щит, який стає тлом для розвитку рицарської геральдики, був оформлений в індивідуальних тонах, із символічними ознаками власника чи усієї дружини.

⁶⁸ Козак М. Військова справа Королівства... С. 281.

⁶⁹ Козак М. Середньовічні щити Європи та Русі (конструкція, військово символічне значення, розвиток). *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 2(18). С. 21–23; Плавінські М. Да питання аб ранній павезе. *Castrum, urbis et bellum: Збірник наукових прац*, Мінск, 2002. С. 310–319.

⁷⁰ Іпатьевская летопись... Стлб. 767.

⁷¹ Там само. Стлб. 814.

⁷² Там само. Стлб. 813.

⁷³ Ироическая песнь о походе на половцовъ удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие. гр. Алексей Иванович Мусин-Пушкин. Москва, 1800. С. 9–10.

Іншим важливим символічним елементом на полі бою були стяги-хорогви. За допомогою такого візуального орієнтиру полки мали можливість діяти злагоджено. На печатці Юрія Львовича можна простежити стяг, який ледь уміщується в поле печатки (біля голови вершника) (див. рис. 6)⁷⁴.

У XIII ст. спостерігається значне збільшення ролі піхоти. У ході походу на Болохівську землю печатник Кирило привів Данилові 3 000 пішців, що удесятеро перевищувало кількість вершників⁷⁵. Кількісно піхота традиційно значно переважала кінноту, хоча роль останньої у бою була значущішою⁷⁶. Роль піхоти зводилася до уможливлення головних маневрів кінноти. Не випадковим і цілком виправданим видається часто вживана дефініція «важка піхота»⁷⁷ щодо літописних пішців. Надзвичайно мобільні й ефективні піші частини княжого війська були пристосовані до довгих маршів, а з огляду на те, що утримувались за кошти княжої скарбниці, за влучним висловом Л. Войтовича, їхнє озброєння мало включати «достатньо сильне бронювання»⁷⁸, тобто захисне спорядження, подібне до того, яке мали кінні рицарі.

Властивим для піхоти було використання комплексу древкової зброї. Зокрема, саме з ними варто пов'язати списи з масивним наконечником, т. зв. рогатини⁷⁹. Таку зброю літописець згадує в руках Данила Романовича під час полювання на вепрів⁸⁰. Можливо, для піхоти були адаптовані запозичені в монголів широколезі черешкові сокири, предки пізніших бердишів, які наприкінці XIII ст. з'являються на Волині і згодом поступово поширюються сусідніми землями⁸¹.

⁷⁴ Козак М. Військова справа Королівства... С. 278.

⁷⁵ Ипатьевская летопись... Стлб. 792.

⁷⁶ Федорук А. Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті мілітарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. 2014. Rok 12. Zeszyt 6. С. 50–52.

⁷⁷ Там само. С. 50.

⁷⁸ Войтович Л. Реформи армії князями... С. 91.

⁷⁹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Копия, сулицы, боевые... С. 15.

⁸⁰ Ипатьевская летопись... Стлб. 830.

⁸¹ Терський С. В. З історії української зброї XIII–XVIII ст.: сокири, бердиші та алебарди. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2005. № 528: Держава та армія. 2005. № 528. С. 16–27.

Без сумніву, зростання ролі «важкої піхоти» у XIII ст. було результатом цілеспрямованої політики Романовичів. Найімовірніше, пішці відіграли головну роль в обороні Володимира від монголів: «...посла люди к Володимѣроу . выѣхавшимъ же ратнымъ . вои . из города изиидоша на нѣ гражанѣ пѣшци и бившимся с ними крѣпко . и выбѣгоша из града идоша ꙗ Коурьмѣ . исповѣдаша ꙗко гражанѣ крѣпцѣ борються с нами»⁸².

Цікавою формацією княжого війська була легка кіннота, т. зв. стрільці. Літописець згадує їх як дуже мобільний рід військ, на противагу ятвягам та полякам: «Лахом же злѣ стражующимъ . посла Сомовиѣ моласа приплита ми стрѣльцѣ . она же держаства гнѣвъ . про зажьженъе первое . ѡдва посласта . занеже ѡстрогъ проломити хотахоу . изроучъ бодахоуса . пришемъ же стрѣлчемъ . многы ѡзвиша . и многи оумориша стрѣлами . и возразиша ꙗ ѡ ѡстрога»⁸³. Очевидно, це були легкі вершники, яких вербували з молодших бояр та кочовиків⁸⁴. Про використання складних луків на Волині свідчать як археологічні джерела (рештки такого луку відомі зі згаданого поховання в Грудку над Бугом⁸⁵), так і низка писемних свідчень. Майстрів із виготовлення луків згадує Галицько-Волинський літопис у Холмі⁸⁶. Вже навіть після згасання Галицько-Волинського королівства польський король Казимир III під 1385 р. підтверджує якомусь Яцькові землі, надані ще Левом, зобов'язує його до служби кінним вершником (зі списом на коні) та шістьма лучниками⁸⁷.

Упродовж XIII ст. Романовичі інтенсивно розвивають військову інфраструктуру краю. Це позначилося не тільки на організації війська, але й на змінах оборонної фортифікації. Від середини століття фіксується поява т. зв. «веж волинського типу». Такі

⁸² Ипатьевская летопись... Стлб. 840.

⁸³ Там само. Стлб. 811.

⁸⁴ Лисенко О. С. Військо Галицько-Волинської держави. *Воєнна історія*. 2003. № 1. URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_03_7.htm (дата звернення: 23.05.2024).

⁸⁵ Strzyż P. Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Łódź, 2006. Vol. 52. Ryc. 15: 2–11.

⁸⁶ Ипатьевская летопись... Стлб. 843.

⁸⁷ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Львів: НТШ імені Шевченка, 2004. С. 781.

вежі, найвідоміша з яких у Стовп'є (на сьогодні – Польща), поєднували в собі кам'яне та дерев'яне будівництво⁸⁸. Найімовірніше, поступ в оборонному будівництві супроводжувався інтенсивністю в розвитку механічної артилерії та метальної зброї. Хоча на сьогодні наскельну фортецю в Тустані і виявлені там арбалетні болти прийнято датувати пізнішим часом⁸⁹, літопис фіксує використання арбалетів під терміном «рожанць»⁹⁰ ще за княжої доби. Не випадково Лев Данилович в історіографічній традиції відомий як винахідник машин для здобування фортець⁹¹. Більшість надійних свідчень про використання метальної артилерії на Русі стосуються саме періоду Данила Романовича і його нащадків. Лев Данилович, за словами Бортоломея Зіморовича, був «винахідником машин для здобування міст»⁹².

Такі металеві машини вражають своєю мобільністю та ефективністю. Наприклад, під час походу на Люблін у 1244 р. Романовичі за один день спорядили механічні «пороки» і здійснили марш до міста: «Данило князь со братомъ Василкомъ, совокупиша силу свою и повелѣста престоити праща и иные сосуды на взятѣ града, и придоста на градъ Люблинъ. Одиного дне быста под градомъ и с Холма, со всеми вои и пращами. Мечущимъ же пращамъ и стрѣламъ, яко дождю идущу на град ихъ, и уведевъше ляхове, яко крѣпчѣ брань руская належитъ, начаша просити милость получити»⁹³.

⁸⁸ Антипов И. В. Оборонительные башни «волинского типа» в системе укреплений городов Западной Руси. *Поселения: среда, культура, социум. Материалы тематической научной конференции* (г. Санкт-Петербург, 6–9 октября 1998 г.). Санкт-Петербург, 1998. С. 193–197; Раппопорт П. А. Волинские башни. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1952. № 31. Т. 2. Крепостные сооружения Древней Руси. С. 202–223; Терський С. В. Оборонне будівництво у Волинському князівстві у XIII – першій половині XIV ст. *Військово-науковий вісник*. 2010. Вип. 14. С. 108–119.

⁸⁹ Гупало В. Кераміка Тустані: впровадження до проблеми датування. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*. Львів: Простір-М, 2020. Кн. 4. С. 40–56.

⁹⁰ Федорук А. Військова діяльність... С. 53.

⁹¹ Zimorowicz J. B. Oprs qibus re gstaе ubis Lopolis ilustrantur. Lepoli, 1899. P. 54.

⁹² Ibid. P. 54.

⁹³ Ипатьевская летопись... Стлб. 796.

Імовірно, на озброєнні княжих військ були традиційні для середньовіччя машини баробалістичної дії (тобто на противагах) за типом «требюше»⁹⁴.

Петро Толочко вважав, що літописний сюжет, коли під час облоги Луцька у 1259 р. Святі вчинили чудо, і буря повернула в татар снаряди, які ті метали в місто, є метафорою використання настінних пороків⁹⁵. Тут можна припустити т. зв. станкові каменомети невробалістичної дії (на пружній силі). Свідченням про використання таких каменометів може бути колекція базальтових ядер із гори Цецин (?) на Буковині⁹⁶. Подібні пристрої зображено на мініатюрах Голіцинського лицьового зводу⁹⁷. Попри відсутність надійних джерел, можна припускати мінімум два типи металевих машин, які були відомі княжим військам у другій половині XIII ст.

Вочевидь, князівська влада забезпечувала постійним замовленням порочних майстрів і, як видно зі згаданого вище епізоду про заснування Холму, ремісників, пов'язаних із виготовленням і ремонтом озброєння. Організація такого процесу прямо залежала від наявності сировинної бази для ремісників. Тому князівська влада організувала відповідні виробництва в басейні Дністра, на теренах т. зв. «доменних володінь» галицьких князів⁹⁸. Тут варто згадати про існування власного клинкового виробництва на Волині в околиці с. Харалуг, на яке ніби-то натякають «харалужні мечі» «Слова о Полку Ігоревім». На жаль, на сьогодні це припущення ще не має суттєвої аргументації⁹⁹.

⁹⁴ Козак М. Руська металевна артилерія періоду середньовіччя. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2021. Вип. 3. С. 101–102.

⁹⁵ Толочко П. П. Пороки – осадные орудия XIII в. Краеугольный камень. *Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран*. Москва, 2010. Т. 2. С. 441.

⁹⁶ Возний І. Ознайомлення земель південної периферії Галицької Русі з використанням каменеметальних машин. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2012. № 724: Держава та армія. С. 36–48.

⁹⁷ Козак М. Руська металевна артилерія... Рис. 4.

⁹⁸ Войтович Л. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*. Львів: Колір ПРО, 2012. Кн. 2. С. 148–157.

⁹⁹ Войтович Л. Чи були мечі харалужні? *Вісник Інституту археології*. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. Вип. 2. С. 74–79.

Варто у кількох словах окреслити тактичні прийоми і бойові порядки, притаманні волинським військам княжої доби. Хоча літописні свідчення не дають змоги детально реконструювати похідні чи бойові шикування, книжник залишив згадку про т. зв. «руський бій»¹⁰⁰. Це поняття вжив мазовецький князь Конрад під час спільної з Романовичами облоги м. Каліш: «Кондратоу же любашцю Роускыи бои . и поноужающе Лахы свое . внѣмъ же вдинако не хотащымъ»¹⁰¹. Епізод відображає певну самотність на тоді тактики руських полків. З огляду на описи військових операцій Романовичів, які залишив літописець, бачимо, що хоча шикування волинських полків було традиційно тричленим, коли в центр поміщали головну ударну силу – найсильніший полк, як це було у 1233 р. у битві під Шумськом¹⁰², та Романовичі часто використовували нестандартні прийоми.

Яскравим свідченням тактичних новацій є опис знаменитої битви біля Ярослав 1245 р.¹⁰³. Не маючи можливості і часу зібрати всі сили та привести їх на поле бою, князь поміщає нечисельний полк дворського Андрія на «чоло» (по центру) і дозволяє нанести по ньому ворожий удар, після чого ворожі сили були зімкнуті з флангів сильнішими полками¹⁰⁴.

Іван Крип'якевич звернув увагу на вигук угорського Бана Фільнія, учасника битви, який закликав своїх воїнів витримати перший натиск Русі, бо та не витримає довгої січі: «...и Филю в заднемь полкоу стояща . со хорюговью . рекоущю . тако Роусь . тциви соуть на брань . да стерпимъ . оустремления ихъ . не стерпими бо соуть на долго время на сѣчу»¹⁰⁵.

Тобто в уявленні угорського воеводи притаманним для волинян прийомом був стрімкий натиск, який не тривав довго, як це зрештою припускав І. Крип'якевич. Дослідник думав, що саме такий прийом треба пов'язати із висловом «руський бій»¹⁰⁶. Водночас

¹⁰⁰ Федорук А. Військова діяльність князя... С. 56.

¹⁰¹ Ипатьевская летопись... Стлб. 755.

¹⁰² Котляр М. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ: Наш час, 2010. С. 90–94.

¹⁰³ Ипатьевская летопись... Стлб. 802–805.

¹⁰⁴ Котляр М. Нариси воєнного мистецтва... С. 94–97.

¹⁰⁵ Там само. Стлб. 803.

¹⁰⁶ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська

вчений вважав, що в галицьких дружинах вперше було об'єднано піхоту зі стрільцями¹⁰⁷.

Несподіване підтвердження такого припущення віднаходимо знову ж у літописі. Звернімо увагу на пізніший епізод про битву біля о. Набль: «Литва же баше стала при взерѣ и видивше полкы израдишаѣ и сѣдоша во три рады . за щиты по своемуу норовоу . Василико же израдивъ своѣ полкы . поиде противоу имъ . и сразишаса вбои . Литва же стерпѣвше оустремишаса на бѣгъ . и не быѣ лзѣ оутечи . вбишло бо башетъ взеро . вколо и тако начаша сѣчи ѣ . а друзии во взерѣ истопоша . и тако избиша ѧ всѣ . и вста ѿ нихъ ни вдинъ . се же оуслышавъше князи Пиньсции . Федоръ и Демидъ и Юрьи . и приѣхаша к Василкови с питьемъ . и начаша веселитиса . выдаще бо ворогы своѧ избиты . а своѧ дружина вса чѣла . токмо вдинъ оубитъ ѿ полка Василкова . Прѣиборъ снѣ Степановъ . Родивича»¹⁰⁸.

Тут бачимо, що літописець вказує на контраст двох звичаїв бою – ятвягів, які стають в оборону за щитами, і волинських полків Василька Романовича, які стрімко атакують. Як видно, контраст між ятвязьким і руським військом видався особливо різким. На це вказував і сам Данило Романович у спільному з мазовецьким князем Зимовітом Конрадовичем поході на ятвягів, коли союзники планували зайняти позиції в тісному місці: «Влегъ хотѣвшимъ имъ . стати . в тѣсныхъ мѣстѣхъ . оузрѣв же князь Даниль . воспивъ и рече имъ . ѡ моужи воистии . не вѣсте ли ѧко крѣстаномъ Л . пространство есть крѣпость . поганымъ же есть тѣснота»¹⁰⁹.

Тоді ж у ході згаданого походу на ятвягів у всій красі проявилися легкі кінні лучники: «Лахом же злѣ стражущимъ . посла Сомовиѣ моласа пришлита ми стрѣльцѣ . вна же держаста гнѣвъ . про зажъженъе первое . вдва посласта . занеже встрогъ проломити хотяхоу . изроучъ бодахоуса . пришемъ А же стрѣлчемъ Б . многы ѧзвиша . и многи оумориша стрѣлами . и возразиша ѣ ѿ встрога .

(від княжих часів до 20-х років ХХ ст.): у 2 т. / упоряд. Б. З. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. Т. 1. С. 118.

¹⁰⁷ Крип'якевич І. Історія українського війська: у 2 т. Київ, 1992. Т. 1. С. 90, 94–95.

¹⁰⁸ Ипатьевская летопись... Стлб. 856.

¹⁰⁹ Там само. Стлб. 812.

тое же ноши не быѥ покоа ѿ нихъ»¹¹⁰. Найімовірніше, тут йдеться саме про легких кінних лучників.

Попри чимале зростання ролі піхоти у війську Романовичів, варто погодитися з тезою Андрія Федорука, що їхня головна функція (за винятком облогових операцій) полягала у тактичній підтримці кінної дружини¹¹¹.

Все ж, є спокуса припустити, що згадана під час облоги Каліша тактика пов'язана зі спіненням вершників, із тим, що йшлося про взяття міста. А в літописі маємо епізод, коли Данило наказує зійти своїм воїнам із коней. Проте тоді поведінка війська була детермінована фактором імовірного оточення ятвягів і можливо зумовлювалася лісовою місцевістю, у якій військо було змушене діяти: «...каза Данило . сосѣдати воємъ . своимъ . всѣдше же поидоиша Д же и поидоша . и оумакчиша срѣца . Итвazăмъ . оузрѣвше крѣпость Роускоюу . и Ладьскоую . идоущим же имъ . и плѣнащимъ . и жогущимъ землю ихъ . прешедшимъ же имъ рѣкоу»¹¹².

Відтак, «руський бій» як особливий тактичний прийом (або сукупність прийомів) волинських дружин характеризувався важливою роллю важкої рицарської кінноти, із комбінацією легких кінних лучників і великої кількості піхоти. Проте останні дві формації відігравали допоміжну роль.

Детальна ж реконструкція тактики, стратегії, похідних та бойових порядків, бойової логістики волинського війська княжої доби є предметом окремого наукового дослідження.

Прикметно, що комплекс озброєння руських дружин княжої доби формувався під впливами зовнішніх запозичень. Постійні військово-політичні контакти і сусідство з кочовиками та залучення половців до військових операцій¹¹³ призводили до запозичень деяких елементів військового спорядження номадів. Усупереч поширеній думці, шабля не набула помітного поширення

¹¹⁰ Там само. Стлб. 811.

¹¹¹ Федорук А. Військова діяльність князя... С. 52.

¹¹² Ипатьевская летопись... Стлб. 812.

¹¹³ Пилипчук Я. Кипчаки у військово-політичній історії Галицько-Волинської Русі. *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової військово-історичної заочної конференції (м. Ужгород, 5–6 червня 2014 р.). Київ, 2014. С. 30–32.

серед місцевих воїнів, хоч і була відома та використовувалася сусідами, про що йшлося вище¹¹⁴. Проте деякі орієнтальні впливи не обмежувалися запозиченням шкіряних обладунків, про що зазначалось у раніше цитованому сюжеті літопису. Тут зауважимо, що ми не розглядаємо східну генезу деяких видів озброєння, як-от булава або кистень, що відбулася ще в ранньому середньовіччі або й давніше, оскільки станом на XII–XIII ст. такі елементи зброї вже були органічною частиною руського комплексу озброєння.

Кочівники мали певний вплив на появу залізних булав із клецем (гачком), який виявився такою собі стилізацією пташиного дзьоба, яка виникла під впливом кістяних і бронзових тильників канчука, поширених серед степовиків¹¹⁵.

Існує думка, що з монголами можна пов'язати наконечники пік із вузьким граненим пером типу V, за А. Кірпицьниковим. Хоча наявність в Ізяславлі (Городище біля Шепетівки) напівфабрикатів таких наконечників спростовує цю думку¹¹⁶.

Вище вже згадувались типові черешкові, широколезі сокири, які, на думку С. Терського, були перейняті від монголів і дали поштовх розвитку майбутнім бердишам¹¹⁷. Із терен колишньої Галицької землі маємо знахідки двох шестоперів, проте їхня культурна атрибуція викликає питання¹¹⁸.

Повернімося до знаменитого епізоду з описом озброєння Данила Романовича під час зустрічі з союзниками. Серед номенклатури

¹¹⁴ Козак М. І. Шабля як наступальна зброя... С. 315; Пилипчук Я. Кипчаки у військово-політичній історії Галицько-Волинської Русі. *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової військово-історичної заочної конференції (м. Ужгород, 5–6 червня 2014 р.). Київ, 2014. С. 30–32.

¹¹⁵ Козак М. Булава як елемент... С. 55; Федоришин М. Булава «клевець» чи булава «гачок»? *Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції приуроченої 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 147–150; Осипенко М. Тильники канчука зі спеціальним виступом XI–XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України). *Археологія*. 2021. № 1. С. 58–59.

¹¹⁶ Кирпицьников А. Н. Вооружение древнего «Изяслава»... С. 59–60.

¹¹⁷ Терський С. В. З історії української зброї... С. 16–27.

¹¹⁸ Козак М. Знахідка шестопера з Поділля. *Записки Львівського медієвістичного клубу* / ред. Ю. Овсінський. Львів, 2021. Вип. 5. С. 97–107.

речей князя бачимо багатий сагайдачний набір. Попри припущення, що речі князю були подаровані, відомо, що на Русі складні луки поширені щонайменше з X ст. і були запозичені у хозар. А вже у XIII ст. книжник згадує майстрів «и мастерѣ всаии бѣжахоу ис Татарѣ . сѣдѣлници и лоучници В . и тоулници . и коузницѣ» у Холмі¹¹⁹.

Проте впродовж усього розглянутого періоду саме західний вектор розвитку мілітарних технологій у регіоні був домінантним. Попри деякі східні запозичення і залучення номадів (зокрема половців) як легкої кінноти, головні тактичні прийоми, як видно з проаналізованих джерел, чітко відображають спільноєвропейський рицарський мілітарний тренд.

Можливо, з «шоломами латинськими», які на волинських дружинниках зауважив автор «Слова о Полку Ігоревім», слід пов'язати знахідку європейського зразка шолому, виявленого на Поділлі¹²⁰. Підписні мечі з латиномовними клеймами і майстровими клеймами поширені на Русі впродовж усього середньовіччя¹²¹.

Тенденції до утяжеління рицарської кінноти можна простежити в згаданому «Слові о Полку Ігоревім», де дружини Романа Мстиславовича описані як важкоозброєна, закута в залізо кіннота¹²².

Звісно, варто зауважити дискусійність пам'ятки. Але, якщо погодитись із думкою Леонтія Войтовича про автентичність пам'ятки¹²³, то можна припустити, що тактика стрімких ударів важкої кінноти у варіанті згаданого літописцем «руського бою» була започаткована ще Романом Мстиславовичем, за часів якого, як вважав Микола Котляр, стрімко почалось бронювання кіннотників¹²⁴.

Одним з атрибутів рицаря було спорядження бойового верхового коня, як-от остроги (шпори), стремена і кінська збруя. Раннім

¹¹⁹ Ипатьевская летопись... Стлб. 843.

¹²⁰ Kozak M. Шолом як елемент захисного спорядження професійного воїна у Галицькій та Волинській землях у X–XII ст.: проблема «латинських шоломів». *Tabularium Historiae*. Bydgoszcz, 2021. Т. IX. S. 71–86.

¹²¹ Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение. Древняя Русь... С. 303–308.

¹²² Ироическая песнь о походе... С. 31–32.

¹²³ Войтович. Л. Кілька зауваг до нової дискусії навколо «Слова о полку Ігоревім». *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка*. Львів: Камула, 2009. Кн. 1. С. 40–56.

¹²⁴ Котляр М. Ф. Данило Галицький: біографічний нарис. Київ: Альтернативи, 2002. С. 168.

середньовіччям датовані знахідки острогів т. зв. «каролінзького типу» на Заході України¹²⁵. Це свідчить про те, що на Галицько-Волинських теренах розвиток верхового спорядження відбувався у загальноєвропейському руслі.

Отже, можна стверджувати про вагоме символічне і представницьке значення таких предметів. У фондах Кременецького краєзнавчого музею зберігається оздоблена золотою та срібною інкрустацією острога із Шумська¹²⁶. Подібні знахідки на Волині не поодинокі¹²⁷.

Христина Меренюк вказує на поширення спеціального терміна «фарь», що трапляється у кількох руських та європейських текстах XII–XVI ст., який запозичений із перекладної літератури і позначає дорогого верхового коня¹²⁸. Побутування спеціального поняття для означення іноземного верхового рицарського коня свідчить про розуміння технічних особливостей рицарської науки.

Аналізуючи зміни в комплексі озброєння, до яких спричинились Романовичі, варто зауважити зміни в оборонному будівництві, які відбулися у другій половині XIII ст. Саме в цей період на Волині ширяться кам'яні оборонні споруди та знамениті вежі волинського типу. Цей процес, вочевидь, дав поштовх розвитку механічної артилерії, як офенсивної, так і дифенсивної дії.

Підсумовуючи, варто зазначити, що військо Романовичів розвивалось під впливом низки факторів та військово-політичних викликів. Це і боротьба Романовичів за спадщину свого батька з частими антибоярськими конфліктами, і постійна загроза з боку різних зовнішніх ворогів, як-от монголи чи ятвяги. Водночас це і зовнішньополітичні амбіції, які штовхали Романовичів у вир закордонних воєнних виправ. Усе це вкупі ставило постійні вимоги до розвиненої воєнної інфраструктури, а головне – боездатного війська.

¹²⁵ Терський С. Спорядження вершника та коня на Волині X–XIV ст. *Культура і мистецтво західноукраїнських земель*: зб. статей. Львів, 2015. С. 71, 98–100.

¹²⁶ Там само. С. 84; Кирпичников А. Снаряжение всадника и верхового коня... С. 103.

¹²⁷ Терський С. Спорядження вершника та коня... С. 104.

¹²⁸ Меренюк Х., Паршин І. «Фарь» у руських літописах: особливості трактування. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. І. Соляр. Львів, 2021. Вип. 34. С. 3–12.

Не випадково одні з останніх правителів Галицько-Волинської держави, князі Андрій і Лев II, згадані в листі польського короля Владислава Локетка до папи Івана XXII у 1323 р. як «непереборний щит» «супроти жорстокому татарському народу»¹²⁹.

Інтенсивний розвиток військ, їхня висока організація, технологічні нововведення – все це було б неможливим без визначальної ролі великокнязівської влади в цьому процесі.

Микола КОЗАК

¹²⁹ Monumenta Poloniae Vaticana. Kraków, 1913. T. 1. Nr 83.